

С.В.Орлик*

ПРОБЛЕМИ ФІНАНСОВОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М.І.ТУГАНА-БАРАНОВСЬКОГО

Досліджується наукова діяльність М.І.Тугана-Барановського, спрямована на пошук оптимальної фінансово-економічної політики в умовах спричиненого війною кризового економічного становища Російської імперії. Розглянуто теоретичні погляди фахівця щодо монетарної економіки та особливості їх реалізації у процесі створення національної грошової системи періоду Центральної Ради та Директорії. Зроблено висновок, що публікації М.І.Тугана-Барановського стали важливим джерелом для сучасних дослідників процесів, які відбувалися у фінансово-економічній сфері Російської імперії часів Першої світової війни.

Ключові слова: Туган-Барановський, фінанси, фінансова політика, гроші, військова позика, Російська імперія, Перша світова війна.

Науковий доробок російського й українського економіста, громадсько-політичного діяча Михайла Івановича Тугана-Барановського (1865–1919 рр.) цікавий та актуальний для сучасних дослідників. Дедалі частіше при розгляді різноманітних питань історії економічної думки й економічної історії вітчизняні, зарубіжні фахівці звертаються до праць знаного вченого. Біографічні студії в поєднанні з аналізом наукової, політичної та публіцистичної спадщини М.І.Тугана-Барановського проводилися як українськими¹, так і зарубіжними авторами (у т.ч. українського походження)². У радянський період розробки економіста належним чином не вивчалися.

---

* Орлик Світлана Владиславівна – кандидат економічних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кафедра етнології та краєзнавства

E-mail: svitlana.orlik@gmail.com

¹ Горкіна Л.П. М.І.Туган-Барановський в економічній теорії та історії. – К., 2001. – 268 с.; Злупко С.М. Михайло Туган-Барановський: Український економіст світової слави. – Л., 1993. – 192 с.; Його ж. Теорія грошей М.І.Туган-Барановського та її вплив на монетаризм ХХ ст. // Фінанси України. – 1998. – №8. – С.99–114; Кузьменко В.П. Теорії соціально-економічних криз і соціальних основ кооперації М.І.Туган-Барановського [Електронний ресурс]: <http://iee.org.ua/ua/publication/50/>; Кучин С.П. Теорія грошового обігу у спадщині М.І.Туган-Барановського: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. – К., 2006. – 20 с.; Лопух К.В. Новаторські ідеї М.І.Туган-Барановського у розвитку теорії грошей // Український соціум. – 2014. – №4. – С.122–129; Петровська Н.А., Кульбака О.В. Розвиток М.І.Туган-Барановським учення про цінність // Питання політекономії. – Вип.218. – К., 1992. – С.64–71; Сичюченко М.І. Проблема цінності грошей у теорії М.І.Туган-Барановського // Вісник Української академії банківської справи. – Вип.2 (23). – К., 2007. – С.16–22.

² Amato S. Tugan-Baranovskij: appunti per una ricerca // Pensiero politico. – 1981. – №14 (2). – P.284–301; Балабкінс Н. Значення Туган-Барановського сьогодні // Вісник НАН України. – 1995. – №1/2. – С.61–66; Barnett V. Tugan-Baranovskii's vision of an international socialist economy // European Journal of History of Economic Thought. – 2000. – №7. – P.115–135; Idem. Tugan-Baranovsky, the Methodology of Political Economy, and the «Russian Historical School» // History of Political Economy. – 2004. – №36 (1). – P.79–101; Besomi D. Marxism gone mad: Tugan-Baranovsky on crises, their possibility and their periodicity // Review of Political Economy. – 2006. –

Оскільки М.І.Туган-Барановський був не лише теоретиком, а й сучасником подій Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр., його наукова й науково-публіцистична спадщина цього періоду становить важливе джерело для розуміння багатьох як фінансово-економічних, так і суспільно-політичних явищ. Ми також звертаємося до наукової спадщини М.І.Тугана-Барановського, який професійно й авторитетно давав оцінку економічним процесам та фінансовому становищу воюючої держави – Російської імперії – у Першій світовій війні.

У складні воєнні роки Михайло Іванович проводив активну науково-громадську діяльність, спрямовану на пошук оптимальної фінансово-економічної політики в умовах кризового економічного становища. Надавав російському уряду відповідні рекомендації щодо корекції монетарної політики, пропагував необхідність проведення внутрішніх державних позик тощо.

На початку війни в урядових колах і суспільстві Росії панувало переконання, що вона буде швидкоплинною, на підставі чого реальні фінансові затрати на ведення бойових дій оцінювалися як доволі помірні. Уважалося, що дефіцит фінансових ресурсів можна буде вирішити емісійним способом – шляхом випуску необхідної кількості паперових грошей. Ще на початку війни на засіданні Фінансового комітету С.Ю.Вітте висловив свою безкомпромісну думку з приводу віднайдіння ресурсів: «Чого там мудрувати, нічого не придумаєш, окрім випуску кредитних білетів»³. Подібної думки дотримувався на початку війни й М.І.Туган-Барановський, який у статтях «Вплив війни на народне господарство Росії, Англії та Німеччини», «Паперові гроші й війна» у січні 1915 р. зауважував, що «випуски паперових грошей для покриття воєнних витрат диктуються економічною необхідністю», «ці випуски, безсумнівно, продовжуватимуться»⁴. Наводячи приклади інших воюючих держав, а саме Франції, Німеччини, Австро-Угорщини, які широко застосовували емісійну практику, фахівець зазначав, що в Російській імперії також немає іншого шляху вирішення фінансової проблеми, ніж друкувати в необхідній кількості паперові банкноти. Крім того, він критикував позицію деяких представників «авторитетних кіл», які висловлювали «побажання, щоб випускам кредитних білетів було створено відповідні перепони», та пояснював, що «в даному випадку діє економічна необхідність, яка сильніша

№18 (2). – P.147–171; *Wydanowicz E.* M.I.Tuhan-Baranowski, teoretyk-ekonomista, historyk kapitalizmu, socjolog, twórca teoretycznych podstaw idei spółdzielczej // *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych.* – T.I. – Lwów, 1931. – 12 s.; *Koval L.M.* Economic Doctrines of M.I.Tuhan-Baranovsky: Dissertation at the University of Illinois. – Urbana, 1965; *Colacchio G.* Dal sottoconsumo alle sproporzioni: il caso Tugan-Baranowskij // *Storia del pensiero economico.* – 1998. – №36. – P.3–43; *Idem.* On the origins of non-proportional economic dynamics: A note on Tugan Baranowsky's traverse analysis // *Structural Change and Economic Dynamics.* – 2005. – №16. – P.503–521; *Коропецький І.С.* Внесок Михайла Туган-Барановського в монетарну економіку // *Горкіна Л.П.* М.І.Туган-Барановський в економічній теорії та історії. – С.212–229; *Timoshenko V.* Tuhan-Baranovsky and Western European Economic Thought // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States.* – 1954. – №3. – P.803–823.

³ *Дрезен А.К.* Буржуазия и помещики в 1917 году: частные совещания членов Государственной Думы / Под ред. А.К.Дрезена. – Москва; Ленинград, 1932. – С.24.

⁴ *Туган-Барановский М.И.* Бумажные деньги и война // Речь. – 1915. – №16. – С.2; *Его же.* Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии // *Вопросы мировой войны: Сборник статей.* – Петроград, 1915. – С.287.

від волі будь-якого міністра; ця економічна необхідність криється в особливому характері теперішньої війни»⁵.

Обґрунтовуючи власну позицію, М.І.Туган-Барановський доводив, що наявний податковий механізм не придатний для фінансування війни – «державна не може зібрати примусовим способом, шляхом податків, більше, як незначну частину тих величезних сум, що потрібні для війни»⁶. Стосовно позик, то на момент написання автором цих статей було проведено випуск першої внутрішньої 5-процентної позики загальним обсягом емісії на 500 млн руб.⁷, тоді як для ведення війни лише за серпень – грудень 1914 р. було витрачено 2196 млн руб.⁸ Тому, урахувавши незначний обсяг суми позики, були підстави вважати, що на початку війни цей напрям фінансування воєнних потреб не був і не міг бути основним. М.І.Туган-Барановський писав, що «фінансування війни шляхом позик виявляється настільки ж неможливим, як і шляхом податків, оскільки капіталів для війни потрібно більше, ніж їх виникає в межах народного господарства»⁹. Ішлося про вільні грошові кошти як у підприємницькому середовищі, так і в населення, яких, на думку автора, під час воєнної скрути не могло бути достатньо для вкладення у придбання облігацій військових позик, і передбачити іншу ситуацію було складно.

У статті «Війна й народне господарство»¹⁰, опублікованій 1915 р., також висловлювалася однозначна думка про те, що воєнні витрати необхідно покривати «власними коштами, а ці кошти брати більше ніде, окрім як із випусків кредитних білетів. Завдяки цьому джерелу ми [...] маємо можливість впоратися з величезними економічними складнощами фінансування війни»¹¹. При цьому важливо, що автор статті зробив у тексті примітку: «Якщо вона (війна – С.О.) триватиме близько року»¹². Натомість після двох років воєнного протистояння думка М.І.Тугана-Барановського щодо пріоритетного напрямку джерел фінансування війни зазнає кардинальних змін.

На шпальтах газети «Речь» М.І.Туган-Барановський брав участь у заочній науковій дискусії з проф. П.П.Мігуліним щодо функціонування на даному етапі системи золотомонетного стандарту (з призупиненням обміну паперових грошей на золото). Так, останній пропонував запровадити в обіг паперові гроші нового зразка малих номіналів (1, 3, 5 руб.), які друкувалися б Державним казначейством і не забезпечувалися золотом. А оскільки ці купюри завжди випускалися Держбанком і забезпечувалися золотом, то виведення їх із системи

⁵ Там же.

⁶ Там же. – С.289.

⁷ О выпуске внутреннего 5% займа 1914 года на нарицательный капитал 500 миллионов рублей и об условиях и порядке совершения сей операции: Указ императора Николая II от 3 октября 1914 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате. – 1914. – Отд.1. – №286 (19 октября). – Ст.№2624. – С.3923–3924.

⁸ Туган-Барановский М.И. Откуда берутся деньги для войны. – Петроград, 1917. – 12 с.

⁹ Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и война // Речь. – 1915. – №16. – С.12; *Его же*. Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии // Вопросы мировой войны: Сборник статей. – Петроград, 1915. – С.290.

¹⁰ Туган-Барановский М.И. Война и народное хозяйство // Чего ждёт Россия от войны: Сборник статей. – Петроград, 1915. – С.5–23.

¹¹ Там же. – С.9.

¹² Там же.

золотого стандарту дозволило б Держбанку збільшити випуск кредитних білетів більших номіналів. У своїй статті «Нові паперові гроші»¹³, опублікованій у квітневому 1915 р. випуску газети «Речь», М.І.Туган-Барановський погоджувався з тим, що теоретично пропозиція П.П.Мігуліна правильна, але не своєчасна, адже «грошова система переживає складний час, і курс нашого рубля вперто тримається значно нижче паритету»¹⁴. Крім того, автор висловлював особливу думку щодо п'ятирубльової купюри, яка забезпечувалася золотою монетою, отже прирівнювати її до білона було абсурдно. Якщо ж розглядати дані позиції автора у проєкції на вже сформовані погляди М.І.Тугана-Барановського щодо переходу грошової системи від золотомонетного стандарту до системи паперових грошей, то такого роду операції взагалі не мали сенсу, хоча подібну категоричність у зазначеній статті автор не висловлював.

Цікавий аналіз економічного становища Російської імперії періоду Першої світової війни М.І.Туган-Барановський здійснив у статтях «Війна й народне господарство»¹⁵, «Рік війни в народногосподарському відношенні»¹⁶, «Вплив війни на народне господарство Росії, Англії й Німеччини»¹⁷. За оптимістичною риторикою автора можна припустити, що першу розвідку було написано не пізніше лютого 1915 р., коли війна ще не настільки зруйнувала економіку й можна було бачити перспективи її відновлення за обов'язкової умови швидкого завершення воєнних дій. М.І.Туган-Барановський зауважував: «Стосовно Росії, то наше народне господарство, незважаючи на колосальні розміри війни, переносить війну з порівняною легкістю», і що «стан російської промисловості, в деякому відношенні, залишається схожим на той, котрий був і до війни», а «тенденція у підвищенні цін демонструє, що в Росії не може бути й мови про промислову кризу, яка, безумовно, характеризується падінням товарних цін». На думку автора, «втрату європейського ринку мало відчули більшість галузей нашої промисловості», а припинення імпорту створило сприятливі умови, адже «російська промисловість втратила не покупця, а конкурентів. Звідси й порівняна легкість, з якою наша промисловість перенесла розбалансування економічного обігу, створене війною»¹⁸. Дослідник наводив результати двох анкетувань щодо обстеження різних галузей промисловості на предмет впливу на них війни: урядового, який проводився міністерством торгівлі станом на 1 жовтня 1914 р., та анкетування Товариства московських фабрикантів і заводчиків станом на 1 вересня 1914 р. У результаті, зазначав автор, «анкета московського товариства фабрикантів і заводчиків надала набагато сприятливішу картину впливу війни на промисловість, ніж міністерська анкета».

¹³ Туган-Барановский М.И. Новые бумажные деньги // Речь. – 1915. – №109. – С.2.

¹⁴ Там же. Паритет валютний – співвідношення валют різних країн, вимірюване співвідношенням їх золотого вмісту. За «золотого стандарту» валютні паритети визначалися шляхом співвідношення кількостей грошового металу, яким відповідали грошові одиниці.

¹⁵ Туган-Барановский М.И. Война и народное хозяйство. – С.5–23.

¹⁶ Туган-Барановский М.И. Год войны в народнохозяйственном отношении // Ежегодник газеты «Речь» на 1915 год. – Петроград, 1915. – С.434–471.

¹⁷ Туган-Барановский М.И. Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии. – С.269–324.

¹⁸ Туган-Барановский М.И. Война и народное хозяйство. – С.10–11, 14.

за якою найбільше постраждали хімічна, бавовняна і шовкова галузі промисловості, що орієнтувалися на імпорту сировину, постачання якої було припинено¹⁹. Але поряд із цим учений указував і на наявність інших причин незначного скорочення виробництва: нестача сировини, палива та робочих рук, транспортні проблеми, фінансові труднощі, скорочення попиту на окремі товари тощо. Аналогічні дані наводилися й у статті «Рік війни в народногосподарському відношенні»²⁰. Що цікаво, автор надавав оптимістичні прогнози швидкої перемоги над Німеччиною, це «покінчить з [...] економічною залежністю від цієї країни», яка, мовляв, перед війною «змусила» Російську імперію підписати не вигідну торговельну угоду. Саме остання «гальмувала [...] економічний розвиток» Росії в рослинництві, тваринництві²¹. Крім того, на думку М.І.Тугана-Барановського, Німеччина мала негативний вплив і на промисловість імперії через залежність від її імпорту, і саме «війна виявила дуже наочно, до якої міри у промисловій сфері ця залежність значна. Виявилось, що ми (Російська імперія – С.О.) не вміємо виробляти безліч продуктів, котрі необхідні як засіб виробництва інших продуктів. Особливо це відчутно у хімічній промисловості, електричній та багатьох інших»²². Із погляду автора, ці проблеми буде вирішено за рахунок власних розробок, а «після закінчення війни наша (Російської імперії – С.О.) промисловість піде іншим шляхом розвитку і Росія перетвориться на державу, яка не потребуватиме продуктів іноземного виробництва»²³.

У статті «Вплив війни на народне господарство Росії, Англії й Німеччини» М.І.Туган-Барановський зазначав, що саме Російська імперія, будучи відставною аграрною державою, мала менший фінансовий потенціал для ведення війни, аніж торговельно-промислові країни, що мали більш розвинуте капіталістичне господарство. При цьому «у сільськогосподарській країні війна тяжко покладається на державний бюджет, але переноситься народним господарством із більшою легкістю, ніж країнами торговельно-промислового типу», тому що «по відношенню до опору руйнівної сили війни на народногосподарський організм у кращому положенні знаходиться сільськогосподарська країна»²⁴. У зазначеній статті автор наводив значний масив фактичного матеріалу щодо фінансово-економічних показників Російської імперії, Великобританії й Німеччини в період Першої світової війни, а саме стан грошово-кредитної системи, зовнішньої торгівлі (імпорт, експорт), аналіз стану окремих галузей промисловості й сільського господарства, стан ринку праці (аналіз безробіття, його рівень) та ін.

Цілком припустимо, що виклад зазначеного матеріалу позначено певним економічним патріотизмом, зокрема в питанні прогнозів впливу війни на економіку Російської імперії: «У цілому, наш народногосподарський організм не тільки не зруйнований війною (як це ми бачимо в Німеччині), але майже її

¹⁹ Туган-Барановский М.И. Война и народное хозяйство. – С.14–16.

²⁰ Туган-Барановский М.И. Год войны в народнохозяйственном отношении. – С.434–471.

²¹ Туган-Барановский М.И. Война и народное хозяйство. – С.20.

²² Там же. – С.22.

²³ Там же.

²⁴ Туган-Барановский М.И. Влияние войны на народное хозяйство России, Англии и Германии. – С.270.

не відчуває. Правда, промислова діяльність розбалансована до певної міри війною, але ці зрушення майже не проникають до глибини нашого народного життя. Господарство нашого селянина (крім господарств тих, що у запасі, та ополченців, призваних на військову службу, які складають незначний відсоток від загального числа селянських господарств) ані найменшим чином не вражене війною». Із таким станом справ Російська імперія начебто без видимих проблем «може вести війну роками»²⁵.

У статті простежується й певна стриманість автора в негативній оцінці впливу війни на економіку держави-союзниці – Великобританії, «яка менше від усіх постраждала від світової катастрофи»²⁶. Найгірші прогнози робив М.І.Туган-Барановський для Німеччини, котра, на його думку, тримається доти, допоки має залишки сировини, і щойно вони вичерпаються – «зупинка промисловості загрожує голодною смертю»²⁷. Об'єктивно автор визнавав, що до початку війни «економічні сили Німеччини були величезними [...] За декілька десятиліть Німеччина перетворилася з сільськогосподарської країни з відсталою промисловістю у величезну торгівельно-промислову державу Європи, поступаючись за своєю економічною силою лише Америці»²⁸. Крім того, М.І.Туган-Барановський належним чином описав заходи, які проводилися німецьким урядом із метою відповідної реорганізації промисловості за нових воєнних умов. Аналізуючи ціни на міських ринках Берліна у січні 1915 р. за основними споживчими товарами, автор об'єктивно зазначав, що «порівняно незначне підвищення цін на харчові продукти в Німеччині змушує думати, що голод нашим супротивникам поки що не загрожує»²⁹.

Слід відзначити, що всі прогнози М.І.Туган-Барановський здійснював лише в рамках припущень (цілком імовірних, на його думку), що війна триватиме не більше року. Проте вона значно затягнулася, стан економіки суттєво погіршився, випуск грошової маси призвів до галопуючої інфляції (з другої половини 1915 р.), «до початку 1917 р. в Росії в обігу знаходилося кредитних білетів більш ніж на 9 мільярдів рублів, у той час як до війни в обігу перебував тільки 1 мільярд 600 мільйонів рублів кредитних білетів»³⁰. Податковий ресурс Російської імперії вичерпався – підвищено існуючі та введено нові податки ще на початку війни (друга половина 1914 – перша половина 1915 рр.), воєнні витрати зростали шаленими темпами («всього ж ми витратили на війну до кінця 1916 р. близько 25 мільярдів рублів»³¹). Отож до середини 1916 р. багатьом стало зрозуміло, що вектор фінансової політики необхідно змінювати, застосовуючи «рятівне коло» – випуск облігацій внутрішніх державних позик. При цьому слід було змінювати механізми адміністрування державних позик.

М.І.Туган-Барановський не стояв осторонь цих проблем і брав активну участь у забезпеченні наукового обґрунтування організації раціональної

²⁵ Там же. – С.321.

²⁶ Там же. – С.271.

²⁷ Там же. – С.282.

²⁸ Там же. – С.274.

²⁹ Там же. – С.279.

³⁰ Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и война. – С.39.

³¹ Туган-Барановский М.И. Откуда берутся деньги для войны. – С.13.

фінансової політики держави в нових реаліях довготривалої війни. У ході дослідження динамічних змін фінансово-економічного становища країни, що були спричинені війною, зазнали певного коригування попередньо сформовані авторські позиції. Так, вирішуючи проблему звідки взяти гроші на війну вчений виносить у назву чергової статті запитання: «Звідки беруться гроші для війни». Описуючи значні фінансові масштаби війни, наводячи цифрові дані щодо воєнних витрат Російської імперії за 1914–1916 рр., порівнюючи їх із попередніми війнами (російсько-турецькою, російсько-японською), автор підкреслював, що «така величезна війна потребує величезних витрат на її ведення»³². Для кращої наочності та переконливості М.І.Туган-Барановський наводив опис необхідного озброєння, яке застосовувалося на цій війні (кулемети, броньовані автомобілі, аероплани, важкі гармати, підводні човни, дредноути та ін.). Зазначалася й вартість деякого озброєння: «Побудова дредноута коштуватиме більше 40 мільйонів рублів»³³. Тож автор звертав увагу на те, що держава має три головних джерела фінансування: податки та збори, випуск паперових грошей, внутрішні позики. Детальний розгляд кожного джерела завершувався висновком, що збільшення податків має свою критичну межу, яка не дає можливості в повному обсязі забезпечити воєнні потреби, а випуск нових паперових грошей «породжує загальну дорожнечу» та підриває грошову систему. Саме тому такий крок, як емісія кредитних білетів, «небажаний і небезпечний»³⁴. На думку М.І.Тугана-Барановського, лише за допомогою військових позик можливо мобілізувати необхідні грошові кошти для потреб війни, що одночасно сприятиме призупиненню інфляційних процесів.

Слід відзначити, що аналогічні тези М.І.Туган-Барановський виклав і у статті «Військові позики в теоретичному висвітленні»³⁵. Порівнюючи позики з податками, він наголошував на тому, що перші базуються на добровільних засадах, а другі – примусові, збільшення яких у важкі воєнні часи закономірно викликатиме незадоволення серед населення. З іншого боку, автор пояснював, що військові позики разом із відсотками у зазначені строки в майбутні роки мають бути повернуті державою, і виконуватися це повинно за рахунок тих же податків, тому «існують певні максимальні межі можливих позик, як і певні межі дії податкового тиску»³⁶. При порівнянні результатів запровадження позик із випуском нових паперових грошей учений доводив, що при здійсненні державою військових позик в обігу не відбувається збільшення «суми купівельних коштів» та зростання товарних цін, тоді як додатковий випуск паперових грошей обов'язково призводить до закономірних інфляційних процесів та ускладнює процес стабілізації грошової системи після завершення війни³⁷.

Розглядаючи дієвість механізму внутрішніх позик у теоретичному плані, М.І.Туган-Барановський наводив повчальні приклади практики проведення

³² Туган-Барановский М.И. Откуда берутся деньги для войны. – С.9.

³³ Там же. – С.7.

³⁴ Там же. – С.38–39.

³⁵ Туган-Барановский М.И. Военные займы в теоретическом освещении // Военные займы: Сборник статей. – Петроград, 1917. – С.5–25.

³⁶ Там же. – С.10.

³⁷ Там же. – С.20–21.

військових позик «головним ворогом» – Німеччиною. Зокрема зазначалося, що «з 5 німецьких внутрішніх позик було отримано за той же час (з 4 серпня 1914 по 28 жовтня 1916 рр. – С.О.) більше 47 мільярдів марок. Іншими словами, за допомогою внутрішніх позик Німеччина змогла покрити більше двох третин своїх військових витрат»³⁸. Розглядаючи структурні зміни національного доходу та капіталу Німеччини під час війни, автор робив висновок, що військові позики не збільшували національного капіталу, а утворювали споживчий фонд для фінансування армії і були позиками на продуктивні цілі.

Зазначені статті М.І.Тугана-Барановського опубліковано у січні 1917 р., коли російський уряд уже провів п'ять державних внутрішніх позик на суму 5 млрд руб., і коли тривала реалізація облігацій шостої військової позики (з 1 листопада 1916 до 31 січня 1917 рр.) на безпрецедентну суму – 3 млрд руб. Характерна особливість цієї позики в тому, що до її підписки планувалося значно активніше залучати міське та сільське населення, яке раніше недостатньо брало участь у придбанні військових облігацій через неграмотність та низький рівень знань про цінні папери взагалі³⁹.

Стаття М.І.Тугана-Барановського «Звідки беруться гроші для війни» свідчила і про діяльну участь її автора в реалізації облігацій військової позики. Перебуваючи на посаді товариша голови Всеросійського комітету громадського сприяння військовим позикам, дослідник у цій розвідці з повною відповідальністю надавав роз'яснення щодо механізму та умов придбання облігацій військових позик, авторитетно пропонуючи населенню продовжити практику внутрішніх позик і в майбутньому. Крім того, для пересічного читача автор наводив приклади вигідності вкладення власних коштів шляхом придбання облігацій військових позик, розвіуючи побоювання населення щодо недотримання державою своїх зобов'язань із гарантованого повернення вкладникам позик із відповідними відсотками. Одночасно стаття містила звернення до кооперативів, які, на думку автора, концентрували у собі вільні народні заощадження, що їх доцільно було б залучити до військової позики.

М.І.Туган-Барановський визначив резерв для наступних військових позик – вільні кошти населення у вигляді заощаджень, які знаходилися в ощадних касах, Державному банку та інших приватних кредитних установах («у руках населення накопичилися значні заощадження, котрі легко можуть знайти собі застосування в підписці позики») ⁴⁰. Обґрунтувавши свою позицію цифрами, автор зазначив, що станом на 1 жовтня 1916 р. загальна сума вкладів перевищила 11 млрд руб.⁴¹, що удвічі більше від суми вкладів на початок війни. При цьому учений не конкретизував причин такого збільшення, які аж ніяк не були пов'язані з поліпшенням життя населення та вивільненням у нього готівкових коштів, а стали наслідком інфляційних процесів, шаленого знецінення грошей, тотальним дефіцитом товарів першої необхідності та

³⁸ Там же. – С.12.

³⁹ Орлик С. Внутрішні позики Російської імперії періоду Першої світової війни // Наукові записки з української історії. – Вип.38. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С.89.

⁴⁰ Туган-Барановский М.И. Военные займы в теоретическом освещении. – С.23.

⁴¹ Там же. – С.24.

неможливістю конвертації паперових банкнот у золоті монети (до яких звикло населення до війни)⁴².

Продовжуючи тему військових позик, у 1917 р., коли Росією керував Тимчасовий уряд, М.І.Туган-Барановський долучився до популяризації нової позики. У статті «Російська кооперація й позика волі»⁴³ він звертався до кооперативів як до «значної суспільної сили», «могутньої сили», яка, за його підрахунками, об'єднувала близько 15 млн членів (разом із сім'ями – до 80 млн населення)⁴⁴, із закликом узяти активну участь у розміщенні та популяризації «позики волі». Згадуючи про попередні позики, які проводилися імператорською владою, автор відзначав, що «вони проходили дуже погано внаслідок політичних причин. Російський народ ставився з ненавистю до державної влади й не хотів їй давати гроші». Натомість тепер «позика волі» «потрібна для забезпечення завойованої народом свободи. Позики дають можливість народу своєї країни перенести війну з найменшим розбалансуванням свого господарства»⁴⁵. Пояснюючи власну позицію стосовно необхідності проведення чергової позики як важливого джерела фінансування війни, М.І.Туган-Барановський наводив аргументи щодо вигідності вкладення вільних коштів у позику, роз'яснював механізм її дії та обґрунтовував джерела, з яких держава гарантовано повертатиме позику по війні (ресурсні багатства, успішна відбудова економіки країни, допомога держав-союзників, а також припинення витрат на озброєння вивільнить значні кошти).

Звичайно, зазначені статті мали певний пропагандистський відтінок, проте у цілому вони з'явилися як результат наукового пошуку ефективного джерела фінансування воєнних витрат за складних економічних умов фінансового виснаження.

У період Першої світової війни М.І.Туган-Барановський приділяв особливу увагу проблемам монетарної економіки. Адже саме перед вступом Російської імперії у воєнне протистояння було скасовано обмін кредитних білетів на золото. На початку 1915 р. у країні розпочалася «розмінна криза». З обігу почали зникати монети: спочатку золоті, срібні, а потім настала черга й мідних. До літа 1915 р. в обігу практично не залишилося монет, гостро відчувалася необхідність у розмінних грошових знаках⁴⁶. Ціни зростали, спостерігалася криза в усіх галузях економіки. Тому питання монетарної політики виходили на перший план у фінансовій науці. За словами І.-С.Коропецького, інтерес М.І.Тугана-Барановського до монетарної економіки особливо «посилився під час Першої світової війни, коли він став свідком дедалі сильніших інфляційних процесів у Росії, спричинених дефіцитним фінансуванням воєнних зусиль

⁴² Орлик С. Проблеми внутрішніх військових позик в Російській імперії в період Першої світової війни у науковій спадщині сучасників тієї епохи // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.26. – К., 2015. – С.368.

⁴³ Туган-Барановский М.И. Русская кооперация и заём свободы. – Петроград, 1917. – 16 с.

⁴⁴ Там же. – С.4.

⁴⁵ Там же. – С.8, 15.

⁴⁶ Орлик С. Розмінні марки та казначейські знаки у грошовому обігу в Україні в період Першої світової війни // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч.26/27. – К., 2015. – С.141–148.

з боку царського уряду»⁴⁷. Саме у цей час фахівець працював над книгою «Паперові гроші та метал», яка друкувалася частинами в періодиці⁴⁸. Перше повне видання праці з авторськими змінами та доповненнями побачило світ 1917 р., друге – в Одесі 1919 р., вже по смерті М.І.Тугана-Барановського⁴⁹. У передмові дослідник окреслив поставлені перед собою суто теоретичні завдання, які тісно пов'язувалися з практичною проблемою у сфері грошового обігу: «Як уникнути цілковитого розладу грошового обігу та повернутися до нормальних умов грошового ринку» після війни⁵⁰? Глобальність питання визначалася тим, що саме Велика війна спричинила руйнацію налагоджених грошових систем, котрі базувалися на класичній формі золотого монометалізму – золотомонетному стандарті. Зауважимо, Російська імперія перебувала в особливій ситуації. На час написання М.І.Туганом-Барановським глави VI своєї книги грошова система імперії була перевантажена значними випусками паперових грошей: «До 8 жовтня 1916 р. в обіг було випущено кредитних білетів на 7,719 млн руб., тоді як за останнім балансом Державного банку до війни в обігу було кредитних білетів на 1,633 млн руб. – себто маємо збільшення майже в 5 разів. У перші місяці 1917 р. кількість кредитних білетів повинна перевищити 10 млрд руб., тобто кількість їх зросте порівняно з тим, що ми бачили до війни, у понад 7 разів»⁵¹. Автор зазначав, що значне збільшення в обігу паперових грошей неминуче призводить до підвищення товарних цін, при цьому обґрунтовано прогнозував масштаби росту цін порівняно з темпами збільшення кількості грошей в обігу: «Якщо до цього часу (період від початку війни до середини 1916 р. – С.О.) підвищення товарних цін під впливом збільшення кількості грошей ще відчувається порівняно мало (сучасна дорожнеча спричиняється не лише збільшенням кількості грошей, а й такими чинниками, як розлад транспорту під час війни, збільшення попиту на предмети, що служать для харчування та утримання армії, зменшення виробництва багатьох продуктів, торгова спекуляція тощо), то по завершенні війни на перший план виступить вплив на товарні ціни саме грошового чинника»⁵². Інфляційні процеси будуть більш відчутними, якщо не здійснювати відповідних заходів.

Критикуючи твердження основоположника кількісної теорії грошей – американського економіста І.Фішера, щодо прямої пропорційної залежності росту товарних цін від кількості грошей, М.І.Туган-Барановський указував на існування інших, не врахованих у даній теорії, чинників, які впливають на зміну цінності грошей. Звертаючись до практики капіталістичного господарства для підтвердження результатів власних теоретичних викладок, автор часто наводив приклади фінансових ситуацій не лише економічно розвинутих країн (Великобританія, Австро-Угорщина, Франція, Швеція, Австралія та ін.), а й удався до історичного досвіду реагування грошової системи на заходи

⁴⁷ Коропецький І.С. Внесок Михайла Туган-Барановського в монетарну економіку. – С.213.

⁴⁸ Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и металл // Новый экономист. – 1916. – №40. – С.3–6; №42. – С.4–7.

⁴⁹ Туган-Барановский М.И. Бумажные деньги и металл. – Одесса, 1919. – 132 с.

⁵⁰ Туган-Барановский М.И. Паперові гроші та метал. – К., 2004. – С.35.

⁵¹ Там само. – С.159.

⁵² Там само. – С.162.

російського уряду довоєнних періодів, так і в умовах війни. Зокрема доводячи той факт, що кількість грошей може впливати на товарні ціни у зв'язку зі змінами суспільного попиту на товари, наводилися приклади зміни (росту) цін на основні групи споживчих товарів у 1914–1915 рр., коли за базові бралися ціни 1913 р.⁵³ У результаті доводилося, що з початку війни «ціни різних товарів змінилися далеко не однаково, і що підвищення цін зовсім не відповідає зростанню кількості грошей в обігу: тоді, як кількість грошей збільшилася приблизно на 200% (станом на грудень 1915 р. – С.О.), ціни підвищилися лише на 80%»⁵⁴. На таку відносно позитивну диспропорцію вплинули фактори, зумовлені воєнним часом, зокрема припинення кредитування економіки, яке поглинуло певну кількість грошової маси, завдяки чому ціни зростали повільніше, аніж кількість грошей. Уповільнення швидкості обігу грошей під час війни також впливає на пропорцію росту товарних цін, адже останні «визначаються не кількістю грошей в обігу, а співвідношенням цієї кількості з попитом на гроші»⁵⁵.

М.І.Туган-Барановський наголошував, що не слід забувати про роль іноземного капіталу (інвестиції), який мав суттєвий розмір перед війною і сприяв прискоренню оборотності грошей та позитивно впливав на стан платіжного балансу країни. Швидкий відтік капіталу, особливо того, що походив із ворожих Росії країн, негативно вплинув на стабільність грошової системи імперії.

Певну увагу автор приділив стану торговельного балансу, який склався під час війни, та визначив міру його впливу на загальний платіжний баланс. Потреби війни вимагали значних поставок (імпорту) і скоротили можливість вивозу (експорту) товарів: «Наш ввіз досяг величезних розмірів і залишив далеко позаду себе вивіз [...] Цей величезний мільярдний надлишок товарного ввозу покривається [...] іноземною валютою, що відпускається нам у кредит нашими союзниками, які діють у даному разі з мотивів власного інтересу, що вимагає повного розвитку нашої військової могутності», і при цьому «іноземну валюту ми можемо купувати нині на таких пільгових умовах, про які не випаде навіть і мріяти після війни»⁵⁶. Автор зазначав, що виправлення ситуації з товарним балансом потребуватиме певного часу, а за іноземними боргами доведеться розраховуватися металом (іноземною валютою). Тож перше завдання, яке необхідно було вирішити владі після закінчення війни при проведенні грошової реформи: запобігти падінню цінності грошової одиниці. Його вирішення, на думку фахівця, можливе лише за умови значного скорочення грошової маси (кредитних білетів) через механізм проведення внутрішніх державних позик: «Щоб відвернути цю катастрофу, яка загрожує нашій грошовій системі, потрібно твердо зважитися на вилучення, через позики, значної частини недавно випущених кредитних білетів»⁵⁷. Цей процес пропонувалося починати вже під час війни. М.І.Туган-Барановський був послідовним у своїх

⁵³ Туган-Барановський М.І. Паперові гроші та метал. – С.58–59.

⁵⁴ Там само. – С.60.

⁵⁵ Там само. – С.150.

⁵⁶ Там само. – С.164.

⁵⁷ Там само. – С.169.

переконаннях щодо дієвості цього механізму. Відзначимо, що у своїх статтях «Звідки беруться гроші для війни» та «Військові позики в теоретичному висвітленні» він критикував уряд Росії з приводу того, що під час проведення військових державних позик не було вилучено з обігу жодного рубля. Базуючись на теоретичних основах власної теорії грошей, наводячи історичні приклади функціонування австро-угорської паперової валюти (австрійська грошова реформа 1892 р.), М.І.Туган-Барановський однозначно заперечував доцільність та економічну можливість повернення імперської грошової системи після закінчення війни до золотої валюти. Він пропонував створити таку паперову грошову систему, сутність якої полягала б в активній валютній політиці держави, котра мала взяти на себе відповідальність за вироблення раціональної грошової політики для досягнення стабільності валюти (паперового рубля). Автор стверджував, що «внаслідок війни може виникнути нова грошова система – система паперових грошей зі стабільною цінністю», а «державна з пасивного спостерігача формування [...] на грошовому ринку стає активним керівником цього господарського процесу й у такий спосіб компенсує слабкість паперових грошей»⁵⁸. Взаємозв'язок теорії з практикою чітко простежувався в конкретних пропозиціях, сформульованих фахівцем у главі VI книги «Паперові гроші та метал» щодо заходів, які мали вживатися урядом для стабілізації грошової системи в мирний час, по завершенні війни.

Надалі зазначені ідеї М.І.Туган-Барановський реалізовував під час створення української грошової системи періоду Центральної Ради та Директорії. Незважаючи на те, що більшість економістів того часу дотримувалися думки, що випуск паперових грошей можливий лише за наявності необхідної кількості золота, М.І.Туган-Барановський, будучи генеральним секретарем фінансів і промисловості, відстоював ідею створення національної валюти. На з'їзді кооперативних інструкторів 1918 р. він «авторитетно заявив, що теорія необхідності золотого запасу – застаріла, і, на його погляд, усамостійнення української валюти – річ цілком можлива»⁵⁹.

Пророкою була думка М.І.Тугана-Барановського стосовно того, що в майбутньому паперові гроші «у чистому вигляді, без металевого фундаменту» переважатимуть в усіх країнах світу, а державна «правильна грошова політика» буде спрямована на регулювання раціонального функціонування національної грошової системи й «не відмовлятиметься від збирання великих металевих запасів, а й усіляко їх охоронятиме та уникатиме непродуктивного витрачання їх»⁶⁰.

Таким чином, М.І.Туган-Барановський, будучи свідком фінансового стресу воюючої держави (Російської імперії), вивчаючи досвід економічної поведінки інших країн, використовуючи при цьому історичні паралелі, теоретично обґрунтовував певні фінансово-економічні явища, маючи можливість одночасно пов'язувати теорію з реальними економічними процесами у прискореній

⁵⁸ Там само. – С.179, 182.

⁵⁹ *Мартос Б.* Українська валюта 1917–1920 років // Гроші української держави. – Мюнхен, 1972. – С.15.

⁶⁰ *Туган-Барановський М.І.* Паперові гроші та метал. – С.179–180.

війною динаміці. Так, розглядаючи питання внутрішніх позик, автор влучно зазначив, що «сучасна війна навчила економістів багато чому новому, і багато чого, що здавалося неможливим, зараз стає простим і зрозумілим»⁶¹. Очевидно, саме цим і можна пояснити деяку зміну поглядів М.І.Тугана-Барановського щодо пріоритетності джерел фінансування війни. Динамічність економічних процесів, які прискорювалися війною, змушувала змінювати погляди, концепції, що можливо в науковій думці, виправдовувало результат дослідження, зміцнювало досвід для нових теоретичних досягнень. Публікації М.І.Тугана-Барановського – важливе джерело для сучасних дослідників історичних процесів, які відбувалися у фінансово-економічній сфері Російської імперії в період Першої світової війни. У його працях ми знаходимо значний фактичний матеріал, що забезпечує можливості для об'єктивної історичної оцінки зазначених процесів.

⁶¹ Туган-Барановский М.И. Военные займы в теоретическом освещении. – С.13.

The article discloses the viewpoints of the well-known Russian and Ukrainian scholar M.I.Tuhan-Baranovs'kyi concerning the financial policy of the government of the Russian Empire during World War I. The scholar's scientific and public activities directed to the search of the most advantageous financial and economic policy in the conditions of economic crisis in the Russian Empire conditioned by the war were studied. While analyzing the works of M.I.Tuhan-Baranovs'kyi it was possible to distinguish considerable factual materials concerning economic and financial situation in the Russian Empire during World War I. Theoretical viewpoints in relation to the monetary economy and the peculiarities of their realization in the process of creation of the monetary system of the Ukrainian state during Central Council and Directorate were considered. It was concluded that the publications of M.I.Tuhan-Baranovs'kyi are the important source for contemporary researchers of the historical processes that took place in the financial and economic sphere of the Russian Empire during the World War I.

Keywords: *Tuhan-Baranovs'kyi, finances, financial policy, money, war loan, Russian Empire, World War I.*

